



JERZY MADEJSKI\*  
Uniwersytet Szczeciński

## Eseje i biografie

### Streszczenie

Autor zwraca uwagę na debatę, jaka odbyła się w Polsce z okazji wydania antologii w opracowaniu Jana Tomkowskiego, *Polski esej literacki* (Wrocław 2017). Przy okazji zgłasza propozycje ewentualnych uzupełnień kolejnej edycji antologii o ważne odmiany eseju: metapoetycki, etnograficzny, filozoficzny. Teksty zgromadzone w dwu kolejnych numerach „Autobiografii” z 2018 roku redaktorzy traktują jako wkład pisma w myślenie o polskim esej.

### Słowa kluczowe

esej, esej metapoetycki, esej etnograficzny, esej filozoficzny, autobiografia, biografia, życiopisanie, reportaż

Wracamy do eseju, któremu poświęciliśmy poprzedni numer naszego pisma. Podjęliśmy tę problematykę w związku z dyskusją, jaka trwa w Polsce (w nowej odsłonie) o tym gatunku. Może najbardziej burzliwe były polemiki wokół antologii w opracowaniu Jana Tomkowskiego<sup>1</sup>, ale wcześniej odbyła się debata z okazji edycji esejów Virginii Woolf<sup>2</sup>. Równie zajmująca była rozmowa w nawiązaniu do kolejnego wydania książki Jolanty Brach-Czajny, *Szczeliny*

---

\* Kontakt z autorem: [jerzy.madejski@usz.edu.pl](mailto:jerzy.madejski@usz.edu.pl)

<sup>1</sup> „Rozmowa o polskim esej literackim. Wspólny duży pokój. Polski esej literacki”. Rozmawia Andrzej Frączyński, *Mały Format* 12 (2017), dostęp 20.01.2019, <http://malyformat.com/2017/12/wspolny-duzy-pokoj-polski-esej-literacki/>.

<sup>2</sup> Virginia Woolf, *Eseje wybrane*, tłum. Magda Heydel, wybór Magda Heydel, Roma Sendyka, posłowie i oprac. redakcyjne Roma Sendyka (Kraków: Karakter, 2015). Zob. też: Muzeum Sztuki Współczesnej w Krakowie

*istnienia*<sup>5</sup>. Opracowanie Tomkowskiego zwróciło naszą uwagę między innymi na to, jak ważna jest antologia jako gatunek, który ustala kanoniczny zestaw tekstów (czy reprezentatywny?) dla historii literatury. Debata o eseistyce Woolf wprowadza nas w podstawowe zagadnienia komparatystyki literackiej, estetyki modernizmu oraz teorii i praktyki przekładu literackiego. A dysputa o edycji kolejnego wydania książki Brach-Czajny uświadamia nam, jaki wpływ na życie intelektualne, duchowość i umysłowość współczesnej Polki (i Polaka) może mieć jedna, niewielkich przecięż rozmiarów, książka.

Teksty zgromadzone w dwu kolejnych numerach „Autobiografii” można traktować jako nasz wkład w myślenie o polskim eseju. Gdybym miał jeszcze coś dodać w tym miejscu, zwróciłbym uwagę na istotne – jak sądzę – zawężenie, jakie Tomkowski przyjmuje w swojej antologii. We wstępie autor pisze:

Nie chodzi przecież tylko o stopień pewności czy ścisłości, odróżniający esej od akademickiej rozprawy. O wiele ważniejsza wydaje się radość obcowania z przedmiotem eseju, którym może być zarówno osoba, jak i książka, pejzaż, dzieło sztuki, najwyklesza z pozoru rzecz<sup>4</sup>.

Te zdania można uznać za kluczowe dla pewnego rozumienia eseju. Tomkowski akceptuje raczej estetyczną koncepcję gatunku. Przywiązany jest do eseju literackiego (w jednym ze znaczeń tego terminu). Ale to stanowisko bywa kłopotliwe teoretycznie, nie liczy się bowiem z dyskusją o gatunku jako takim, a także z debatą o granicach literatury. Przede wszystkim jednak i w założeniach teoretycznych, i w układzie tekstów książki wątpliwości budzi odseparowanie eseju literackiego od innych jego odmian. W ten sposób Tomkowski rozmija się z ważną tradycją europejską, którą bardzo dobrze reprezentuje Adorno. Gdybym miał wybrać kluczowy dla niemieckiego filozofa wątek z jego rozważań o eseju, wybrałbym ten:

Esej natomiast nie pozwala przypisać się do żadnego resortu. Zamiast coś produkować naukowo lub tworzyć artystycznie, esej, w którego usiłowaniach odbija się jeszcze kontemplatywna dziecięcość, bez skrupułów czerpie żar z tego, czego inni już dokonali. Poddaje refleksji to, co ukochane lub znienawidzone, zamiast w zgodzie z modelem wszechwładnej moralności pracy przedstawiać ducha jako stwarzanie z niczego. Gra i szczęście

---

MOCAK, *Spotkanie wokół książki Virginii Woolf „Eseje wybrane”*, dostęp 21.01.2019, <https://www.youtube.com/watch?v=742g4sYgFNw>.

<sup>3</sup> Andrzej Frączyński, „Efekt szczelin – ankieta literacka”, *Mały Format* 4 (2018), dostęp 20.01.2018, <http://malyformat.com/2018/04/efekt-szczelin-ankieta-literacka/>.

<sup>4</sup> Jan Tomkowski, wstęp do *Polski esej literacki. Antologia* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Ossolineum, 2017), XC.

są jego istotnymi znamionami. Zaczyna nie od Adama i Ewy, ale od tego, o czym chce mówić, mówi, co nowego widzi; przerywa, kiedy sam się czuje u kresu, a nie wtedy, gdy już wszystko wyczerpie: tak manewruje pośród allotrii<sup>5</sup>.

Cytat jest kluczowy dla zrozumienia eseju jako formy bez właściwości, jako gatunku ważnego tyleż artystycznie, co poznawczo, i jako dziedziny piśmiennictwa obdarzonej niezwykłą potencjalnością. Wiemy, że i w naszej tradycji ten model eseju jest obecny. Gdybym miał w trybie roboczym zgłosić uzupełnienia do antologii Tomkowskiego, upominałbym się przynajmniej o trzy odmiany eseju. Po pierwsze, o esej metapoetycki. Reprezentuje bowiem (w jednym z nurtów) twórczość pisarzy, którzy budują teorię poezji (i w ogóle literatury). Dobrym przykładem jest twórczość Juliana Przybosa. Jak wiadomo, posłużyła ona w krystalizowaniu się programów naukowych (Janusz Sławiński i strukturalizm) oraz krytycznych (Jan Błoński i jego bieguny poezji). Zwykle takie teksty nawiązujące do Przybosa wywoływały debaty o literaturze, a niekiedy o języku polskim w ogóle.

Ale jest jeszcze jedna ważna okoliczność, wskazująca na niestandardową rolę Przybosa w historii literatury. We wstępie do antologii Tomkowski pisze o znaczeniu Eliota jako eseyisty. Jak pamiętamy, ten wpływ rozszerza się również na krytykę i badania literackie. Chodzi zwykle o rolę Eliota jako „odkrywcy” metafizyków<sup>6</sup> albo jego rozumienie tradycji literackiej<sup>7</sup>. Tu jednak chodzi mi o Eliota jako teoretyka poezji, o jego „korelat obiektywny”<sup>8</sup>, który ma swoje miejsce w słownikach terminów literackich. Otóż Przyboś to właśnie jeden z tych naszych pisarzy, który (przez pośrednictwo badaczy) wprowadził termin do kompendiów literackich. Rzecz jasna mam na uwadze „sytuację liryczną”, opracowaną w *Zapiskach bez daty*. Znamienne, że Edward Balcerzan zatytułował swój wybór wierszy Przybosa *Sytuacje liryczne* i tak objaśniał termin poety: „W centrum teorii liryki Przybosa znajduje się kategoria ‘sytuacji lirycznej’. Kategoria ta obejmuje jednocześnie – mówiąc tradycyjnie – życie i twórczość autora. Odnosi się zarówno do procesu pisarskiego, jak i do dzieła”<sup>9</sup>.

Po drugie, upomniałbym się o esej etnograficzny. Gdybym miał pokazać najlepszy przykład tej odmiany pisarstwa, wskazałbym Romana Zimanda. I w tym wypadku można by mówić

<sup>5</sup> Theodor W. Adorno, *Esej jako forma*. W: *Sztuka i sztuki: wybór esejów*, tłum. Krystyna Krzemień-Ojak, wybrał i opatrzył wstępem Karol Sauerland (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990), 80.

<sup>6</sup> Thomas Stearns Eliot, „Poeci metafizyczni”, tłum. Maciej Żurowski, w: *Szkice literackie*, red., wybór i przypisy Witold Chwałewik (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1963), 39–52

<sup>7</sup> Thomas Stearns Eliot, „Tradycja i talent indywidualny”, tłum. Helena Pręczkowska, w: tamże, 1–12.

<sup>8</sup> Thomas Stearns Eliot, „Hamlet”, tłum. Helena Pręczkowska, w: tamże, 13–20.

<sup>9</sup> Edward Balcerzan, wstęp do Julian Przyboś, *Sytuacje liryczne. Wybór poezji*, wybór Edward Balcerzan, Anna Legeżyńska, komentarze oprac. Anna Legeżyńska (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1989), LXVII.

o wkładzie tego badacza do kilku działów literatury: coś dodał do teorii literatury dokumentu osobistego i do teorii diarystyki (stworzył teoretycznoliteracką wersję metody biograficznej Floriana Znanieckiego), wprowadzał nowe pojęcia genologiczne („rozmowa z...”), stał się teoretykiem literatury podróżniczej („gatunek podróż”). Przede wszystkim jednak wypracował autorski model eseistyki, łatwy do rozpoznania w jego kolejnych książkach opatrzonych tytułem *Skice*. Najważniejsze jednak jest to, że Zimand jest w naszym piśmiennictwie rzecznikiem starej tradycji eseistycznej. Niewątpliwie jest to linia *Prób* Montaigne’a. Zimand wprowadził do naszej eseistyki inną tonację – nie jest znawcą ducha, lecz rzecznikiem zdrowego rozsądku.

Zresztą ciekawie pisano o eseistyce Zimanda. Janusz Sławiński na przykład zwrócił uwagę na podmiot książki *Wojna i spokój. Skice trzecie* z 1984 roku: „Eseista nie jest uwięziony w żadnej roli (choć różnych może próbować) i nie przemawia w jej imieniu; nigdzie – jako piszący – nie należy i do żadnej przynależności swoim pisaniem nie aspiruje”<sup>10</sup>.

Jak widzimy, Sławińskiemu bliska jest poznawcza tradycja eseju (a i pewnie koncepcja samego Adorna). Ale dlaczego przyporządkowuję Zimanda do etnografii? Dlatego, że jest on autorem eseju podejmującego niełatwe zagadnienia współbycia Polaków i Żydów *Czy Polacy i Żydzi wzajem się nienawidzą?*<sup>11</sup>. A jest to tradycja, która okazała się ważna w ostatnich dekadach. Współtworzą ją ważne i głośne eseje: Artura Sandauera<sup>12</sup>, Jana Błońskiego<sup>13</sup>, Jana Tomasa Grossa<sup>14</sup> i innych.

Po trzecie wreszcie, chciałbym zwrócić uwagę na esej filozoficzny. Czy możemy pozbawiać się w antologiach eseistyki Leszka Kołakowskiego? Rozpocznijmy od argumentu komparatystycznego. Historie literatury uwzględniają Kołakowskiego jako pisarza. Oto, co pisał Czesław Miłosz w swoim podręczniku przeznaczonym dla studentów amerykańskich:

Kołakowski jest dobrym przykładem powrotu do obyczajów oświecenia, kiedy to filozof nie wycofał się do wieży z kości słoniowej, ale staczał batalie o wierzenia swoich współczesnych, i kiedy słowa filozofia i literatura były niemal zamienne. Jego wolteriańska ironia próbuje różnych gatunków literackich, które służą jedynie za wehikuły dla jego idei...<sup>15</sup>

Zapewne słowa Miłosza-historyka literatury należy odczytywać w kontekście jego programu poezji powojennej (traktatowej). Tu jednak zajmuje mnie coś innego. Ten cytat z historii

<sup>10</sup> Janusz Sławiński, „Ośmiotekst eseistyczny”, w: *Teksty i teksty* (Warszawa: Wydawnictwo PEN, 1990), 182.

<sup>11</sup> Roman Zimand, *Czy Polacy i Żydzi wzajem się nienawidzą?* (Warszawa: Pokolenie, 1987).

<sup>12</sup> Artur Sandauer, *O sytuacji pisarza polskiego pochodzenia żydowskiego w XX wieku* (Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik, 1982).

<sup>13</sup> Jan Błoński, *Biedni Polacy patrzą na getto*, w: tamże (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2008); [rok pierwszej publikacji tego artykułu to 1987 – J.M.].

<sup>14</sup> Jan Tomasz Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka* (Sejny: Fundacja Pogranicze, 2000).

<sup>15</sup> Czesław Miłosz, *Historia literatury polskiej*, tłum. Maria Tarnowska (Kraków: Znak, 2010), 587.

literatury polskiej Miłosza uchyla ograniczenie zastosowane przez Tomkowskiego. Kołakowski to autor esejów literackich, zarówno jeśli brać pod uwagę kwestię instytucjonalną (jego teksty były przecież drukowane w „Twórczości”), jak i stylistykę oraz kompozycję książek. Kołakowski stworzył autorski model eseju i tomu eseistycznego. Niektóre z nich odegrały istotną rolę w kształtowaniu wyobraźni literackiej i filozoficznej licznych grup inteligencji polskiej<sup>16</sup>. W naszym numerze o eseju pisze Arleta Galant, którą zajmuje dialektyka form osobowych gatunku (*Nie tylko eseistyczne „ty”*).

Podajemy także tematykę innych form literackich. Przede wszystkim włączamy się w dyskusję o współczesnej biografistyce, w rozmaitych jej odmianach. O hagiografii ze współczesnego punktu widzenia pisze Ewa Cybulska-Bohuszewicz (*„Żywy święty” Piotra Skargi – biografie transgresyjne*). Wydawałoby się, że to odmiana historyczna. A przecież i współcześnie powstają biografie świętych i nieklasyczne żywoty postaci znanych z tradycji. Jedną ze współczesnych postaci biografistyki literackiej przedstawia Marcin Romanowski (*Aleksander. Fantazja biograficzna*).

Niezwykle ekspansywnym nurt, biografistykę rodzinną, w wariacie Kiry Gałczyńskiej, podejmuje Aleksandra Grzemska. Intrygujące przemiany zachodzą również w biografii reportażowej. W naszym numerze o dylematach genologicznych na jednym przekładzie pisze Edyta Żyrek-Horodyska (*Reportaż biograficzny czy biografia reportażowa? O książce „Koronkowa robota. Sprawa Gorgonowej” Cezarego Łazarewicza*). A wreszcie współczesna biografistyka żyje również w rozmaitych postaciach literackich i profesjonalnych (Sławomir Iwasiów, *Wyjście z cienia. „Pani Stefa” Magdaleny Kicińskiej jako przykład biografii pedagogicznej*).

## Bibliografia

- Adorno, Theodor W. *Esej jako forma*. W: *Sztuka i sztuki: wybór esejów*. Tłum. Krystyna Krzemień-Ojak, wybrał i opatrzył wstępem Karol Sauerland. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990.
- Balcerzan, Edward. Wstęp do Julian Przyboś, *Sytuacje liryczne. Wybór poezji*. Wybór Edward Balcerzan i Anna Legeżyńska, komentarze oprac. Anna Legeżyńska. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1989.
- Błoński, Jan. *Biedni Polacy patrzą na getto* (1987). W: tamże. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2008.
- Eliot, Thomas Stearns. *Poeci metafizyczni*. Tłum. Maciej Żurowski. W: *Szkice literackie*, redakcja, wybór i przypisy Witold Chwałewik. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1963.
- Frączyński, Andrzej. „Efekt szczelin – ankieta literacka”. *Mały Format* 4 (2018). Dostęp 20.01.2018. <http://malyformat.com/2018/04/efekt-szczelin-ankieta-literacka/>.

<sup>16</sup> Leszek Kołakowski, *Obecność mitu* (Paryż: Instytut Literacki, 1972).

- Gross, Jan Tomasz. *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*. Sejny: Fundacja Pogranicze, 2000.
- Kołąkowski, Leszek. *Obecność mitu*. Paryż: Instytut Literacki, 1972.
- Miłosz, Czesław. *Historia literatury polskiej*. Tłum. Maria Tarnowska. Kraków: Znak, 2010.
- „Rozmowa o polskim eseju literackim. Wspólny duży pokój. Polski esej literacki”. Rozmawia Andrzej Frączyk. *Mały Format* 12 (2017). Dostęp 20.01.2019. <http://malyformat.com/2017/12/wspolny-duzy-pokoj-polski-esej-literacki/>.
- Sandauer, Artur. *O sytuacji pisarza polskiego pochodzenia żydowskiego w XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik, 1982.
- Sławiński, Janusz. „Ósmiotekst eseistyczny”. W: *Teksty i teksty*. Warszawa: Wydawnictwo PEN, 1990.
- Tomkowski, Jan. Wstęp do *Polski esej literacki. Antologia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Ossolineum, 2017.
- Woolf, Virginia. *Eseje wybrane*. Tłum. Magda Heydel, wybór Magda Heydel, Roma Sendyka, postłowie i oprac. redakcyjne Roma Sendyka. Kraków: Karakter, 2015.
- Zimand, Roman. *Czy Polacy i Żydzi wzajem się nienawidzą?* Warszawa: Pokolenie, 1987.

## Essays and Biographies

### Summary

The author draws attention to a debate which happened in Poland on an occasion of releasing an anthology *Polski esej literacki* (Wrocław 2017) by Jan Tomkowski. Along the way, he also proposes supplement of a next edition by some important subgenres of essay: metapoetic, ethnographic, philosophical. The texts gathered in two next issues of “Autobiography” from 2018 are treated by the authors as the journal’s input into thinking about Polish essay.

### Keywords

essay, metapoetic essay, ethnographic essay, philosophical essay, autobiography, biography, life writing, reportage

*Translated by Jerzy Madejski*

PROSIMY O CYTOWANIE TEGO ARTYKUŁU JAKO:

Jerzy Madejski, „Eseje i biografie”, *Autobiografia. Literatura. Kultura. Media* 2 (2018), 11: 7–12. DOI 10.18276/au.2018.2.11-01